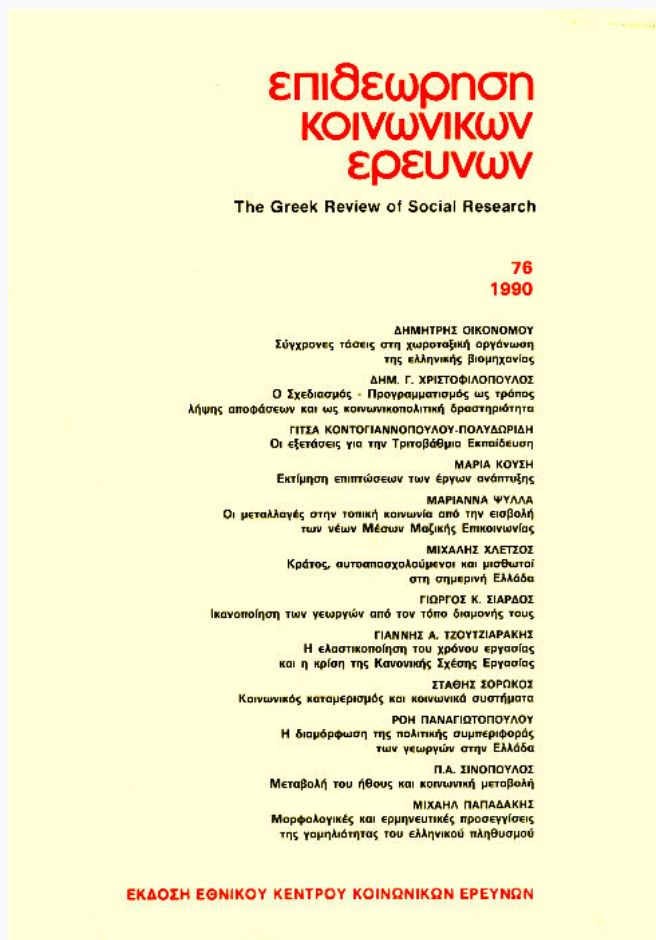

The Greek Review of Social Research

Vol 76 (1990)

76

Η διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς των γεωργών στην Ελλάδα

Ρόη Παναγιωτοπούλου

doi: [10.12681/grsr.949](https://doi.org/10.12681/grsr.949)

Copyright © 1990, Ρόη Παναγιωτοπούλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παναγιωτοπούλου Ρ. (1990). Η διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς των γεωργών στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 76, 209–227. <https://doi.org/10.12681/grsr.949>

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ
ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ *

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι έρευνες που αναφέρονται σε θέματα πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας είναι αριθμητικά περιορισμένες και χρονολογούνται από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Οι περισσότερες είναι εμπειρικές και αφορούν κατά κύριο λόγο τον αγροτικό χώρο (π.χ. συγκεκριμένα χωριά ή νομούς).¹ Συνοπτικά θα μπορούσε να διακρίνει κανείς δύο βασικές κατευθύνσεις στην προσέγγιση των μελετών αυτών:

— Έρευνες που εντάσσονται στα πλαίσια της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, και στην πλειονότητά τους εξετάζουν την κατανομή διάφορων κοινωνικών χαρακτηριστικών στον πληθυσμό μιας κοινότητας, ενός νομού ή μιας γεωγραφικής περιοχής και τις διαπροσωπικές και πολιτικές σχέσεις των ατόμων, όπως διαμορφώθηκαν κατά την πορεία της ενσωμάτωσης της γεωργίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο προβληματισμός σχε-

---

* Το κείμενο που ακολουθεί είναι επεξεργασμένη μορφή της ομιλίας που έγινε με τον ίδιο τίτλο στο Διεθνές Συμπόσιο Εργασίας με θέμα: «Αγροτικές κοινότητες στη Μεσόγειο και καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» στις 13-15 Νοεμβρίου '89 στο Αγρίνιο. Ευχαριστώ την κυρία Βάσω Παπλιάκου, η οποία με βοήθησε στην επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων.

1. Από το 1950 και ύστερα, ο αγροτικός χώρος είναι το πεδίο που έχει μελετηθεί διεξοδικότερα στην Ελλάδα. Οι πρώτες μελέτες εκπονήθηκαν από ξένους ερευνητές, κυρίως κοινωνικούς ανθρωπολόγους, κοινωνιολόγους και γεωγράφους. Όπως προπολεμικά στην Ευρώπη, έτσι και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στην Ελλάδα παρατηρήθηκε μια τάση από πλευράς ερευνητών να επιλέγουν μικρά, κι αν είναι δυνατόν κλειστά, κοινωνικά σύνολα, για να διερευνήσουν τις κοινωνικές μεταβολές και τις επιπτώσεις τους στον αγροτικό χώρο. Αυτές οι μεταβολές άρχισαν να παγιώνονται μετά τη δεκαετία του '60. Μια επισκόπηση των ερευνών για τον αγροτικό χώρο παρουσιάζεται στο άρθρο της Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική έρευνα στον αγροτικό χώρο», στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, 1984, τχ. 23, σ. 61-67, και στο βιβλίο της Ε. Κοβάνη *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα 1986, σ. 143.

τικά με την πολιτική συμπεριφορά και την πολιτική κουλτούρα² στράφηκε κυρίως γύρω από τα φαινόμενα της πατρωνείας και της πελατείας, δηλαδή γύρω από τη δημιουργία και λειτουργία ασύμμετρων διαπροσωπικών σχέσεων, τη διμεσολάβηση στην παροχή υπηρεσιών με αντάλλαγμα την πολιτική στήριξη, και τη διατήρηση της κοινωνικής ιεραρχίας σε τοπικό επίπεδο.

- Έρευνες που προσεγγίζουν το φαινόμενο της εξέλιξης των πολιτικών κομμάτων και της διαμόρφωσης της πολιτικής συμπεριφοράς από τη σκοπιά της Ιστορικής Κοινωνιολογίας, είτε υπό το πρίσμα της διαχρονικής εξέλιξης των πολιτικών θεσμών και αξιών, όπως μεταβάλλονται υπό την επίδραση των «ιδιομορφιών» της ελληνικής κοινωνίας (εθνική παράδοση, τοπικές ιδιαιτερότητες κ.ά.),³ είτε εντάσσοντας την έκφραση της πολιτικής συμπεριφοράς στο γενικότερο πλαίσιο της ανάπτυξης του καπιταλισμού σε χώρες της περιφέρειας και στο ρόλο του κράτους στη συνάρθρωσή του με την κοινωνία.⁴

Τα συμπεράσματα των ανθρωπολογικών αλλά και των ιστορικών μελετών δεν αξιοποιήθηκαν όσο θα έπρεπε, ώστε να διατυπωθεί ένα ερμηνευτικό πλαίσιο σχετικά με την έκφραση της πολιτικής συμπεριφοράς των αγροτών

2. Ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες έρευνες, οι οποίες τροφοδότησαν τη συζήτηση για την πολιτική συμπεριφορά, και ιδιαίτερα για τη δημιουργία και ύπαρξη πελατειακών σχέσεων στον αγροτικό χώρο, όπως π.χ. J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage - A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1964· E. Friedl, *Vassilika. A Village in Modern Greece*, Νέα Υόρκη 1962· S. Damianakos, *Comportement politique et relations de patronage dans un village grec* (DEA), EPRESS-EPHE VIe Section. Παρίσι 1969· S. Damianakos, «Les fiefs electoraux en Epire. Une analyse quantitative des elections dans le departement de Jannina entre 1956 et 1964» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, Αθήνα 1981, σ. 42-92 (ελληνική μετάφραση στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, επιμ. Στ. Δαμιανάκος, εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, σ. 111-196)· H. Vermeulen, «Conflict and Peasant Protest in the History of a Macedonian Village (1900-1936)» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, Αθήνα 1981, σ. 93-103· Στ. Δαμιανάκος, Δ. Ψυχολός, Η. Νικολακόπουλος, «Βεργίνα: γεωργικός εκσυγχρονισμός και κοινωνικός μετασχηματισμός σ' ένα χωριό της Κεντρικής Μακεδονίας» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1978, τχ. 33-34, σ. 432-478· M. Comminos, *Clientelistic Politics in two Greek Districts: Aetolia-Akarnania and Kavala 1946-1967*, PhD London School of Economics, Λονδίνο 1984· E. Zoropoulou, *Les relations de clientele en milieu rural et en milieu urbain. Localité et relations de clientele en Grèce: le cas d'un village naxiote (Apiranthos) et de ses immigrants à Athènes*, These 3ème cycle, Paris X Nanterre, Παρίσι 1986, σ. 350.

3. Πρβλ. μεταξύ άλλων στα βιβλία του J.A. Petropoulos, *Politics and State Craft in the Kingdom of Greece*, Princeton Univ. Press, Princeton 1968, και του K. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford Univ. Press, Stanford 1969, σ. 367.

4. Ενδεικτικά αναφέρονται τα βιβλία του Ν. Μουζέλη, *Ελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1980, σ. 347, και του Κ. Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σ. 365.

και την επίδρασή της στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων στον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα.

Μια σειρά λοιπόν από κοινωνικά φαινόμενα —όπως π.χ. η επιβίωση ή η σταδιακή εξαφάνιση παραδοσιακών διακρίσεων ως παραγόντων επιρροής των πολιτικών επιλογών, ο βαθμός ενεργού συμμετοχής στην πολιτική δράση, η ιδεολογική διαφοροποίηση αλλά και η προσωπική ταύτιση με τις έννοιες Αριστερά - Κέντρο - Δεξιά,⁵ η αξιολόγηση θεσμών, οι οποίοι ασκούν πολιτική εξουσία, και η επίδρασή τους στην πολιτική συμπεριφορά, η πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων⁶ κ.λπ.— είτε δεν έχουν ακόμα διερευνηθεί είτε οι μελέτες που διαθέτουμε δεν επαρκούν για να αποτελέσουν το βασικό υλικό πάνω στο οποίο θα στοιχειοθετηθεί η διαδικασία εξέλιξης της πολιτικής συμπεριφοράς και της πολιτικής κουλτούρας του αγροτικού πληθυσμού,⁷ αλλά και του συνολικού πληθυσμού της χώρας μας.

Εκτός αυτού, οι ραγδαίες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στον αγροτικό τομέα, τα τελευταία χρόνια, έχουν επηρεάσει καθοριστικά την πολιτική συμπεριφορά των αγροτών, η οποία τείνει ολοένα και περισσότερο να προσεγγίσει τα αστικά πρότυπα. Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να επισημάνει ορισμένα στοιχεία που προσδιορίζουν την πολιτική συμπεριφορά των γεωργών καθώς και τις διαφοροποιήσεις που προκύπτουν σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό της χώρας.

5. Μια πρώτη προσπάθεια ερμηνείας της εκλογικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα, με τη βοήθεια της κλίμακας Αριστερά - Κέντρο - Δεξιά, καθώς και μια παρουσίαση των μεθοδολογικών προβλημάτων που ανακύπτουν από τη χρήση της κλίμακας περιλαμβάνονται στα άρθρα του Γ.Θ. Μαυρογοράτου, «Αριστερά, Δεξιά και Κέντρο στο χώρο του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1982, τχ. 2, σ. 115-134 και G. Th. Mavrogordatos, «Downs Revisited: Spatial Models of Party Competition and Left - Right Measurements», *International Political Science Review*, 1987, τ. 8, αρ. 4, σ. 333-342.

6. Σχετικά με την πολιτική κοινωνικοποίηση των εφήβων ηλικίας 12-15 ετών έχει διεξαχθεί εμπειρική μελέτη από τη Μ. Παντελίδου-Μαλούτα. Τα συνοπτικά αποτελέσματα δημοσιεύονται στο βιβλίο της ίδιας *Έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση στην αρχή της εφηβείας*, εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σ. 137, ενώ η αναλυτική επεξεργασία του εμπειρικού υλικού παρουσιάζεται στο *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1987, σ. 630.

7. Για τον αγροτικό χώρο, μολονότι υπάρχουν ορισμένες μονογραφίες για διάφορες περιοχές ή χωριά, δεν έχει γίνει ακόμα καμιά προσπάθεια συνθετικής περιγραφής και ανάλυσης των πολιτικών στάσεων και απόψεων των αγροτών σε εθνικό επίπεδο. Τούτη η έλλειψη ενισχύεται από το γεγονός ότι οι διάφορες μελέτες πραγματοποιούνται κατά κύριο λόγο θέματα τα οποία δεν αναφέρονται πρωταρχικά στην πολιτική συμπεριφορά και κουλτούρα των αγροτών και πραγματοποιήθηκαν σε περιοχές με τελείως διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και ιστορικοπολιτική παράδοση.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Τα στοιχεία στα οποία βασίζεται το άρθρο αυτό προέρχονται από έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, που πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1985 σε πανελλαδικό δείγμα 2.000 ατόμων με την τεχνική του τυποποιημένου ερωτηματολογίου.⁸

Στο ερωτηματολόγιο, εκτός από τα βασικά δημογραφικά χαρακτηριστικά, δεν περιλαμβάνονται μεταβλητές που θα έδιναν απαραίτητα συμπληρωματικά στοιχεία αναφορικά με τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του γεωργικού πληθυσμού, όπως π.χ. μέγεθος και πολυτεμαχισμός της γεωργικής εκμετάλλευσης, ιδιοκτησιακό καθεστώς γης, βαθμός εκμηχάνισης και σύνθεση της παραγωγής, αριθμός μελών του νοικοκυριού, βαθμός απασχόλησης στη γεωργική εκμετάλλευση και πιθανές απασχολήσεις έξω απ' αυτήν, βαθμός εκβιομηχάνισης ή τουριστικής αξιοποίησης της περιοχής κ.ά.⁹ — μεταβλητές που απαρτίζουν συνήθως τα ερωτηματολόγια των ερευνών που απευθύνονται στον αγροτικό χώρο. Γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν τα αποτελέσματα με τρόπο που να παρουσιάζουν λεπτομερώς την υπάρχουσα πολυμορφία της πολιτικής συμπεριφοράς στις αγροτικές περιοχές, η οποία απορρέει, μεταξύ άλλων, από τις οικονομικές και κοινωνικές διαφορές κάθε περιοχής. Επίσης η έρευνα είναι συγχρονική και, συνεπώς, δεν λαμβάνει υπόψη τις παραμέτρους της πολιτικής ιστορίας, οι οποίες στην Ελλάδα παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς, και μάλιστα στις αγροτικές περιοχές.

Τα άτομα που απαρτίζουν τον γεωργικό πληθυσμό είναι εκείνα που εργάζονται στην κύρια απασχόλησή τους στον πρωτογενή τομέα, καθώς και εκείνα που συμβιώνουν μαζί τους στο νοικοκυριό.¹⁰ Ο γεωργικός πληθυσμός

8. Η έρευνα αυτή αποτελεί την ελληνική συμμετοχή σε διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα «Πολιτική κουλτούρα στη Νότια Ευρώπη», στην οποία έλαβαν μέρος, εκτός από την Ελλάδα, η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το σχεδιασμό και τη διεξαγωγή της έρευνας πρβλ. το άρθρο Γ.Θ. Μαυρογοράτου κ.ά., «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, καλοκαίρι 1988 (69 Α), σ. 5-23. Τα στοιχεία που αναφέρονται στο παρόν άρθρο αφορούν αποκλειστικά την Ελλάδα.

9. Τα χαρακτηριστικά αυτά θεωρούνται καθοριστικά διαφοροποιητικά στοιχεία της πολιτικής συμπεριφοράς των αγροτών, όπως επισήμανε ήδη ο J. Fauvet στο άρθρο «Le monde paysan et la politique», στο J. Fauvet και H. Mendras (επιμ.), *Les paysans et la politique dans la France contemporaine*, Armand Colin, Παρίσι 1958, σ. 1-22.

10. Περιλαμβάνονται δηλαδή γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, αλιείς, τα συμβοηθούντα μη αμειβόμενα μέλη, οι νοικοκυρές και οι συνταξιούχοι πρώην γεωργοί.

ανήλθε σε 439 άτομα, ήτοι 22% του συνολικού πληθυσμού του δείγματος. Απ' αυτούς το 77,4% διαμένει σε οικισμούς μέχρι 2.000 κατοίκους, και οι υπόλοιποι (22,6%) κατοικούν σε οικισμούς με περισσότερους από 2.000 κατοίκους. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι από τον συνολικό πληθυσμό του δείγματος που διαμένει σε αγροτικές περιοχές μέχρι 2.000 κατοίκους, το 28% δεν ασχολείται με τη γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία.

Από τον συνολικό γεωργικό πληθυσμό, το 64% απασχολείται στη γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, 3% είναι αγρεργάτες, 14% συνταξιούχοι και 19% νοικοκυρές. Αν εξαιρέσουμε τις νοικοκυρές και τους συνταξιούχους, οι υπόλοιποι απασχολούνται σε ποσοστό 5% αποκλειστικά με την κτηνοτροφία, 0,6% με την αλιεία, 1,8% με τη δασοκομία, και 92,6% είναι γεωργοί, συνήθως πολυκαλλιεργητές. Επειδή, λοιπόν, ο κύριος όγκος του υποπληθυσμού που εξετάζεται ασχολείται με τη γεωργία, στο εξής θα αναφέρεται ως γεωργικός πληθυσμός ή γεωργοί.

3. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Η κατανομή του γεωργικού πληθυσμού κατά φύλα παρουσιάζει υπεροχή των γυναικών (53,5%) έναντι των ανδρών (46,5%).¹¹ Η ηλικιακή σύνθεση των γεωργών εμφανίζει σαφή υποαντιπροσώπηση των νεαρών ηλικιών από 18 έως 44 ετών, και παράλληλα αύξηση του ποσοστού των ηλικιωμένων γεωργών πάνω από 60 ετών, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστιαία (%) κατανομή του γεωργικού και του μη γεωργικού πληθυσμού του δείγματος κατά ομάδες ηλικιών

Ομάδες ηλικιών σε έτη	Γεωργικός πληθυσμός α	Μη γεωργικός πληθυσμός β	Διαφορά (α - β) γ	Σύνολο δείγματος δ
18 - 24	7,5	15,2	- 7,7	13,5
25 - 29	7,5	12,6	- 5,1	11,5
30 - 44	23,7	27,9	- 4,2	26,9
45 - 59	34,8	28,2	+ 6,6	29,7
60 - >	26,5	16,1	+ 10,4	18,4
Σύνολο	100,0	100,0		100,0

11. Αν και τα αντίστοιχα στοιχεία της ΕΣΥΕ από την απογραφή του 1981 για τις αγροτι-

Οι ερωτώμενοι ηλικίας μέχρι 45 ετών ασχολούνται σε χαμηλότερο ποσοστό με τη γεωργία απ' ό,τι οι ερωτώμενοι ηλικίας 45 ετών και άνω. Και μάλιστα όσο νεότερα είναι τα άτομα τόσο λιγότερο ασχολούνται με τη γεωργία. Διαπιστώνεται λοιπόν ανησυχητική γήρανση του πληθυσμού που απασχολείται στη γεωργία, φαινόμενο το οποίο έχει ήδη επισημανθεί και από άλλους μελετητές.¹²

Το μορφωτικό επίπεδο των γεωργών είναι χαμηλότερο απ' αυτό του υπόλοιπου πληθυσμού του δείγματος. Από το σύνολο των γεωργών, το 7,0% ήταν αναλφάβητοι και το 84,3% είχε γνώσεις μέχρι και απολυτηρίου δημοτικού, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τον μη γεωργικό πληθυσμό ανήλθαν σε 3,3% αναλφάβητους και 54,9% απόφοιτους δημοτικού σχολείου. Τέλος, οι γεωργοί είχαν στην πλειονότητά τους χαμηλότερα μηνιαία οικογενειακά εισοδήματα από τους υπόλοιπους ερωτωμένους, τα οποία κυμάνθηκαν για το 73% των γεωργών μέχρι τις 50.000 δρχ. το μήνα.¹³

Αντίθετα, για τον υπόλοιπο πληθυσμό του δείγματος το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 53%.

κές περιοχές δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα με τον ορισμό του γεωργικού πληθυσμού που χρησιμοποιείται εδώ, διαπιστώνεται επίσης ελαφρά υπεροχή των γυναικών (50,2%) έναντι των ανδρών (49,8%) για το σύνολο των κατοίκων στις αγροτικές περιοχές. Πρβλ. *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού - κατοικιών 1981*, τ. Π, Αθήνα 1984, σ. 1. Η διαφορά αυτή μπορεί να οφείλεται κατ' αρχάς στην εξωτερική και κατόπιν στην εσωτερική μετανάστευση, η οποία υπήρξε ιδιαίτερα έντονη μεταξύ των κατοίκων (και κυρίως μεταξύ των ανδρών) των περιοχών αυτών μετά το 1961. Πρβλ. Π. Ρέππας, *Προσδιοριστικοί παράγοντες της μετακίνησης του πληθυσμού της υπαίθρου (1961-1971)*, Αθήνα 1977· Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης - παλινδρόσησης*, έκδοση ΙΜΕΟ, Αθήνα 1986, σ. 344 κ.έ.

12. Το φαινόμενο της βαθμιαίας και συνεχούς γήρανσης του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών αναφέρεται στις περισσότερες δημογραφικές μελέτες για την πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδας. Πρβλ. μεταξύ άλλων το άρθρο του Γ. Σιάμπου, «Μια τριακονταετία δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα», *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα, εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις*, Αθήνα 1985, σ. 63-94. Για τη σύνδεση της δημογραφικής γήρανσης με τη μεταναστευτική κίνηση, πρβλ. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *ό.π.*, σ. 353 κ.έ. Επίσης, για τα προβλήματα που αναφύονται στον αγροτικό τομέα από τη σταδιακή γήρανση του πληθυσμού, πρβλ. Α. Ραπαϊοάννου, «Der Agrarsektor Griechenlands und die Problematik seiner Integration in die Europäische Gemeinschaft», *Agrarwirtschaft, Sonderheft 85*, Αννόβερο 1980, σ. 65 κ.έ.

13. Οι συγκρίσεις ανάμεσα στα εισοδήματα διαφόρων επαγγελματικών κατηγοριών έχουν αναγκαστικά ενδεικτικό χαρακτήρα γιατί τις περισσότερες φορές δεν δηλώνονται τα εισοδήματα από περιουσιακά στοιχεία, παρά μόνον όσα προέρχονται από εξαρτημένη εργασία ή από τα κέρδη της επιχείρησης. Ιδιαίτερα οι αγρότες καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος των αναγκών σε τρόφιμα από την ίδια τους την παραγωγή, με αποτέλεσμα η εισοδηματική διαφορά από τους μη γεωργούς να μειώνεται αισθητά.

4. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ, ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΕΩΡΓΩΝ

Μόλις πριν από μερικά χρόνια, ο χωροφύλακας, ο δάσκαλος και ο παπάς συμβόλιζαν τους τρεις φορείς εξουσίας, οι οποίοι παρενέβαιναν άμεσα ή έμμεσα στην καθημερινή ζωή και επηρέαζαν σημαντικά την πολιτική συμπεριφορά των κατοίκων στα χωριά. Σήμερα, με τον ολοένα αυξανόμενο εκσυγχρονισμό της γεωργικής παραγωγής, με τη μετακίνηση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού από τα χωριά στα αστικά κέντρα, αλλά, ταυτόχρονα, με τη διατήρηση ισχυρών δεσμών με τον τόπο καταγωγής, με την αυξανόμενη ευχέρεια μετάβασης στα κοντινά αστικά κέντρα και τη διαρκή επαφή με αυτά, με την «εισβολή» των μέσων μαζικής επικοινωνίας, και κυρίως της τηλεόρασης, σε κάθε ελληνικό σπίτι, με τη γενικότερη άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του ελληνικού πληθυσμού, με τη δυνατότητα πολυαπασχόλησης των γεωργών τόσο στην πόλη όσο και στο χωριό, οι εκπρόσωποι των τριών μορφών εξουσίας στο χωριό έχουν χάσει πλέον την παντοδυναμία τους, όχι όμως και την επίδρασή τους στην κοινωνικοποίηση των ατόμων και στη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων. Ως παράδειγμα θα εξετάσουμε τις σχέσεις των γεωργών με το θεσμό της Εκκλησίας και τις τυχόν επιδράσεις της στην πολιτική τους συμπεριφορά. Κατόπιν θα μελετήσουμε το ενδιαφέρον για την πολιτική των γεωργών, και τέλος την αυτοτοποθέτησή τους στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά.

4.1. Επιδράσεις του θεσμού της Εκκλησίας στην πολιτική συμπεριφορά των γεωργών

Οι δεσμοί της θρησκείας με την πολιτική υπήρξαν ανέκαθεν στενοί, πολύπλοκοι και αλληλοεπηρεαζόμενοι. Στην Ελλάδα, η Ορθόδοξη Εκκλησία συμμετείχε πάντα στις μεγάλες πολιτικές αλλαγές στην ιστορική εξέλιξη της χώρας, δεν συνέτεινε όμως στη δημιουργία ισχυρών κομμάτων ή συνδικαλιστικών οργανώσεων με χαρακτηριστικά θρησκευτικών διαχωρισμών, όπως συνέβη σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης.¹⁴ Αυτό δεν σημαίνει ότι ο πα-

14. Σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης, και ιδιαίτερα σ' αυτές όπου επικρατούν διαφορετικά θρησκευτικά δόγματα, έχουν γραφεί πολλές έρευνες σχετικά με την επίδραση της Εκκλησίας στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς των αγροτών, και την παρέμβαση των θρησκευτικών οργανώσεων στη διατύπωση συνδικαλιστικών αιτημάτων στον αγροτικό τομέα. Ιδιαίτερα πλούσια βιβλιογραφία υπάρχει για την περίπτωση της Γαλλίας. Πρβλ. μεταξύ άλλων J. Labbens, «L'église catholique et l'expression politique du monde rural» στο J. Fau-

ράγοντας της θρησκευτικότητας δεν επηρεάζει την πολιτική και εκλογική συμπεριφορά των Ελλήνων. Είναι βέβαια αδύνατον στα περιορισμένα πλαίσια του άρθρου αυτού να αναπτυχθούν οι πολύπλοκες διασυνδέσεις —άμεσες ή/και διαμεσολαβημένες— της επίδρασης της θρησκείας στην ψήφο και στις πολιτικές στάσεις και απόψεις των Ελλήνων, πολύ περισσότερο όταν δεν υπάρχουν προηγούμενες μελέτες που να διερευνούν το φαινόμενο αυτό και να παρέχουν τα απαιτούμενα στοιχεία. Αναγκαστικά θα περιοριστώ στην άποψη των γεωργών για την Εκκλησία ως θεσμό, και στη συχνότητα εκκλησιασμού των γεωργών σε αντιπαράθεση με τους υπόλοιπους ερωτώμενους.

Η επιρροή της Εκκλησίας στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς στο σύνολο του πληθυσμού του δείγματος της χώρας μας φαίνεται ότι δεν είναι πλέον καθοριστική αλλά συνάμα δεν είναι και ευκαταφρόνητη. Αν εξετάσει κανείς το θέμα συγκρίνοντας τις απόψεις των γεωργών μ' αυτές των υπόλοιπων ερωτώμενων, τότε διακρίνονται σαφέστερα ορισμένες διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστιαία (%) κατανομή της συχνότητας εκκλησιασμού* του γεωργικού και του μη γεωργικού πληθυσμού

Συχνότητα εκκλησιασμού	Γεωργικός πληθυσμός	Μη γεωργικός πληθυσμός	Σύνολο δείγματος
— Ποτέ	7,7	18,4	16,0
— Μερικές φορές το χρόνο	41,7	53,5	50,9
— 2-3 φορές το μήνα	35,1	16,9	20,9
— Κάθε Κυριακή	13,9	9,8	10,7
— Περισσότερο από μία φορά την εβδομάδα	1,6	1,3	1,4
— Δεν απαντώ	—	0,1	0,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0
* Εξαιρούνται γάμοι, κηδείες και βαφτίσια.			

Η συχνότητα εκκλησιασμού του γεωργικού πληθυσμού είναι αισθητά μεγαλύτερη από αυτή των μη γεωργών. Ο μισός γεωργικός πληθυσμός

vet, H. Mendras. *Les paysans et la politique*, A. Colin, Παρίσι 1958, σ. 327-346· B. Hervieu, A. Vial, «L'église catholique et les paysans» στο Y. Tavernier, M. Gervais, C. Servolin, *L'univers politique des paysans dans la France contemporaine*, Παρίσι 1972, σ. 291-316, και J. Sutter, «Les agriculteurs et la religion», *Colloque, Les agriculteurs et la politique depuis 1970*, Παρίσι 30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 1987, Παρίσι 1987, σ. 27 (πολυγγ).

(50,6%) πηγαίνει συχνότερα από δύο-τρεις φορές το μήνα στην εκκλησία, σε αντίθεση με τον μη γεωργικό πληθυσμό ο οποίος εκκλησιάζεται με την ίδια συχνότητα σε ποσοστό μόνο 28,1%.

Το ποσοστό των γεωργών που δεν πηγαίνει ποτέ στην εκκλησία ή πηγαίνει μόνο μερικές φορές το χρόνο, μειώνεται όσο αυξάνεται η ηλικία. Το 72,0% των νέων γεωργών από 18-24 ετών δεν πηγαίνει ποτέ ή πηγαίνει σπάνια στην εκκλησία. Με την πάροδο της ηλικίας το ποσοστό αυτό μειώνεται σταδιακά, για να φτάσει το 36,0% στα ηλικιωμένα άτομα πάνω από 60 ετών. Ο εκκλησιασμός είναι συχνότερος μεταξύ των γυναικών των γεωργών, οι οποίες σε ποσοστό 66,0% πηγαίνουν 2-3 φορές το μήνα ή και συχνότερα στην εκκλησία.

Οι γεωργοί όπως και οι υπόλοιποι ερωτώμενοι δεν δείχνουν καμία προθυμία να γίνουν μέλη θρησκευτικών οργανώσεων. Περίπου 1,0% των γεωργών και 2,0% των μη γεωργών είναι μέλη τέτοιου είδους οργανώσεων. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι γεωργοί δεν συμπαθούν το θεσμό της Εκκλησίας. Στην κλίμακα συμπάθειας¹⁵ οι γεωργοί εκδηλώνονται εμφανώς θετικά ως προς την Εκκλησία. Ένα ποσοστό 84,0% «βαθμολογεί» την Εκκλησία από το 6 έως το 10 (μέσος όρος 8,5). Το 64,0% μάλιστα δίνει το βαθμό 10, δηλαδή δηλώνει την απόλυτη συμπάθειά του προς την Εκκλησία. Για τους μη γεωργούς τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 70,0% που βαθμολογούν θετικά, δηλαδή από το 6 έως το 10 (μέσος όρος 7,3), και 46,0% που βαθμολογούν με 10.

Εκτός από τη συμπάθεια που τρέφουν προς την Εκκλησία, ζητήθηκε από τους ερωτωμένους να εκτιμήσουν τη δύναμη και επιρροή διαφόρων θεσμών στην κοινωνία. Πρώτη επιλογή για τους γεωργούς με 63,0%, αλλά και για το σύνολο του δείγματος με 58,0%, ήταν η κυβέρνηση. Δεύτερος θεσμός σε κοινωνική επιρροή και δύναμη επιλέχθηκε η Εκκλησία, με επίσης μεγαλύτερο ποσοστό στους γεωργούς (39,0%) έναντι των υπολοίπων (33,0%). Για να διαπιστωθεί κατά πόσον οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επηρεάζουν τις πολιτικές επιλογές, τέθηκε το ερώτημα αν μπορεί κανείς να είναι καλός χριστιανός και συγχρόνως να ψηφίζει ΚΚΕ ή ΠΑΣΟΚ. Οι γεωργοί απάντησαν και στις δύο περιπτώσεις αρνητικά, σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άλλους ερωτωμένους. Ιδιαίτερα η διαφορά μεταξύ γεωργών και μη γεωργών για το ΚΚΕ ανήλθε στο 8,0%, ενώ για το ΠΑΣΟΚ ήταν μικρότερη, δηλαδή 4,3%. Από τις απαντήσεις αυτές διαφαίνεται ότι ιδεολογικά στερεότυπα του τύπου

15. Στην κλίμακα συμπάθειας ο ερωτώμενος καλείται να εκφράσει με τη μορφή «βαθμολογίας» από το 1 έως το 10 τη συμπάθεια ή αντιπάθεια του προς ένα θεσμό, πολιτικό πρόσωπο ή κόμμα κλπ., όπου το 1 σημαίνει καμιά συμπάθεια και το 10 μεγάλη συμπάθεια.

δεξιός=καλός χριστιανός και αριστερός=λιγότερο καλός ή κακός χριστιανός επιβιώνουν περισσότερο στα χωριά.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι ο μισός σχεδόν γεωργικός πληθυσμός, ενώ δεν πηγαίνει συχνά στην εκκλησία και δεν συμμετέχει σχεδόν καθόλου σε εκκλησιαστικές οργανώσεις, εντούτοις τρέφει μεγάλη συμπάθεια για το θεσμό και θεωρεί ότι η Εκκλησία ασκεί μεγάλη δύναμη στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων.

Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις, οι οποίες επισημάνθηκαν μεταξύ γεωργικού και μη γεωργικού πληθυσμού σχετικά με το θεσμό της Εκκλησίας, οδηγούν στη διατύπωση μερικών υποθέσεων οι οποίες θα έπρεπε να αποτελέσουν το υλικό μιας νέας διερεύνησης γύρω από το θέμα αυτό.

Η βασική αιτία της διαφοροποίησης θα πρέπει να αναζητηθεί κατά τη γνώμη μου στην ιδιαίτερη θέση των γεωργών στην παραγωγή. Εντελώς σημαντικά, η θέση τους μπορεί να χαρακτηριστεί από το ότι είναι αυτοαποσχολούμενοι, ιδιοκτήτες των οικογενειακών τους εκμεταλλεύσεων —που σημαίνει ότι κατέχουν τα μέσα παραγωγής τους—, εργάζονται οι ίδιοι και τα μέλη της οικογένειάς τους για κοινό σκοπό —κατανέμοντας το χρόνο εργασίας τους σύμφωνα με τις δικές τους επιλογές—, κατέχουν ως επί το πλείστον μικρού ή μεσαίου μεγέθους εκμεταλλεύσεις, οι οποίες εξαρτώνται βέβαια άμεσα από τις γενικότερες οικονομικές ρυθμίσεις, αλλά δίνουν την εντύπωση ότι είναι μέλη ενός κλειστού και αυτόνομου «κόσμου». ¹⁶ Η ενασχόληση με τη φύση και η επίδραση των στοιχείων της φύσης στην παραγωγή, η συνεργασία μεταξύ των μελών της οικογένειας, η κοινότητα των ενδιαφερόντων και συμφερόντων στη δουλειά, η θέση του πατέρα ως αρχηγού της εκμετάλλευσης κ.ά., παρέχουν τη δυνατότητα ευθέων παραλληλισμών με τα ιδεώδη τα οποία προεβύει ο χριστιανισμός.

Στα χωριά υφίσταται ακόμα σε σημαντικό βαθμό η εκτεταμένη οικογένεια, της οποίας τα μέλη ασχολούνται ανάλογα με τις δυνατότητές τους στη γεωργική εκμετάλλευση. Η έννοια της οικογένειας σε συνάρτηση με την εργασία και οι δεσμοί των μελών μεταξύ τους είναι ιδιαίτερα έντονοι και καθοριστικοί για την κοινωνικοποίηση των μελών. Οι αξίες και οι κανόνες που μεταδίδονται στα μέλη διαπνέονται από την ισχυροποίηση του θεσμού της οικογένειας, ο οποίος παρέχει το αίσθημα της σταθερότητας, της συνέχειας, της ασφάλειας, και ταυτόχρονα δημιουργεί ιεραρχική διαφοροποίηση στους ρόλους των μελών, όπου συνήθως ο πατέρας είναι ιεραρχικά ανώτερος και

16. Την ιδιαίτερη σχέση μεταξύ γεωργού και των μέσων παραγωγής του από οικονομική αλλά και από ιδεολογική άποψη περιέγραψε και ανέλυσε μεταξύ άλλων και ο M. Jollivet στο άρθρο του «Sociétés rurales et capitalisme» στο M. Jollivet, A. Collin (διευθ.), *Sociétés paysannes ou lutte de classe au village?*, Παρίσι 1974, σ. 230-266.

αποφασίζει για τα πιο σημαντικά ζητήματα που αφορούν τη ζωή των μελών.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά εμφανίζουν πολλά κοινά σημεία με το συμβολισμό της θρησκείας, όπως π.χ. ο ρόλος του πατέρα παραπέμπει στον Ουράνιο Πατέρα, η δύναμη της φύσης, η οποία ξεπερνάει την ανθρώπινη θέληση, παραλληλίζεται με τη Θεία Δύναμη, και η «κοινότητα» των δραστηριοτήτων και η επίδρασή τους στα μέλη της οικογένειας προσομοιάζει στη θρησκευτική κοινότητα.

Όλα αυτά τα στοιχεία συντείνουν στο να δημιουργείται μια κοσμοαντίληψη στους γεωργούς η οποία συγγενεύει περισσότερο με τα πρότυπα της Εκκλησίας. Γι' αυτό η συμπάθεια προς την Εκκλησία εκφράζεται ως γενικότερη θετική στάση και όχι ως ενεργός συμμετοχή σε θρησκευτικές οργανώσεις. Μολονότι, λοιπόν, η κοινωνική αίγλη του ιερέα ως πόλου εξουσίας και επιρροής στα χωριά μειώνεται προοδευτικά, η πολιτική επίδραση της Εκκλησίας εξακολουθεί να παραμένει σημαντική και να αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης της πολιτικής συμπεριφοράς μεταξύ των γεωργών και των υπόλοιπων επαγγελματιών κατηγοριών του πληθυσμού.

4.2. Εκδήλωση του ενδιαφέροντος των γεωργών για την πολιτική

Οι Έλληνες ενδιαφέρονται πολύ έως αρκετά για την πολιτική γενικά. Τουλάχιστον αυτό δηλώνει το 57,8% του συνόλου των ατόμων που ερωτήθηκαν.¹⁷

Το ζωηρό ενδιαφέρον των Ελλήνων¹⁸ για την πολιτική εξέλιξη της χώρας, η οποία μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο παρουσιάζει μια αλληλοδιαδεχόμενη σειρά πολιτειακών κρίσεων (εμφύλιος, μετεμφυλιακή περίοδος, Ιουλιανά, δικτατορία, μεταπολίτευση) που αναζωπυρώνουν διαρκώς τις πολιτικές διαμάχες και συνεπώς τροφοδοτούν το ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά.

Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 3, οι γεωργοί δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική σε χαμηλότερο βαθμό (50,8%) από τους μη γεωργούς (59,8%) και παράλληλα δείχνουν μεγαλύτερη αδιαφορία από τους μη γεωργούς, δηλώνοντας σε ποσοστό 19,8% ότι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική (το αντίστοιχο ποσοστό για τους μη γεωργούς ανήλθε σε 13,5%).

17. Σημαντικό στοιχείο για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων αποτελεί το γεγονός ότι η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε προεκλογική περίοδο, κατά την οποία οι πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαράθεσεις είναι φυσικό να βρίσκονται σε έξαρση και να επηρεάζουν τις απαντήσεις των ερωτωμένων. Πρβλ. και Γ.Θ. Μαυρογορδάτος κ.ά., ό.π., σ. 14-16.

18. Για λόγους σύγκρισης αναφέρεται ότι ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική 32,7% των ερωτωμένων της Ιταλίας, 23,6% της Ισπανίας και 11,6% της Πορτογαλίας. Πρβλ. και Γ.Θ. Μαυρογορδάτος κ.ά., ό.π., σ. 137.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστιαία (%) κατανομή του ενδιαφέροντος για την πολιτική του γεωργικού και μη γεωργικού πληθυσμού

Η πολιτική σας ενδιαφέρει	Γεωργικός πληθυσμός α	Μη γεωργικός πληθυσμός β	Σύνολο δείγματος γ	Διαφορά (α - β)
Πολύ	22,6	23,2	23,1	- 0,6
Αρκετά	28,2	36,6	34,7	- 8,4
Λίγο	28,9	26,4	27,0	+ 2,5
Καθόλου	19,8	13,5	14,9	+ 6,3
Δεν απαντώ	0,5	0,3	0,4	+ 0,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	

Το σχετικά μειωμένο ενδιαφέρον των γεωργών για την πολιτική πιθανόν να οφείλεται στην ελλιπέστερη πληροφόρησή τους σε σχέση με τους κατοίκους των πόλεων, και στην απόσταση που παρεμβάλλεται μεταξύ του τόπου κατοικίας τους και των μεγάλων αστικών κέντρων, όπου πραγματοποιούνται οι περισσότερες πολιτικές δραστηριότητες, κινητοποιήσεις, κ.ά.

Σημαντική διαφορά σχετικά με την εκδήλωση ενδιαφέροντος για την πολιτική προέκυψε από τη διασταύρωση της μεταβλητής αυτής με την ηλικία. Το 59,4% των νέων γεωργών ηλικίας 18 έως 24 ετών ενδιαφέρεται λίγο έως καθόλου για την πολιτική. Αντίθετα το αντίστοιχο ποσοστό για τους ηλικιωμένους γεωργούς πάνω από 60 ετών ανήλθε σε 44,3%, και ήταν το πιο χαμηλό συγκριτικά με όλες τις υπόλοιπες ομάδες ηλικιών των γεωργών.¹⁹

Το φαινόμενο σηματοδοτεί την ύπαρξη σημαντικών διαφοροποιήσεων

19. Σε εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1982 από ομάδα ερευνητών του ΕΚΚΕ, με θέμα *Νέοι: Διάθεση χρόνου και διαπροσωπικές σχέσεις*, παρατηρήθηκε για όλες τις περιοχές της Ελλάδας, εκτός από το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας, μια τάση αδιαφορίας απέναντι στις πολιτικές συγκεντρώσεις και στην πολιτική δράση γενικότερα. Ο βαθμός αδιαφορίας ποικίλλει ανάλογα με τις περιοχές (οι νέοι στα αστικά κέντρα είναι λιγότερο αδιάφοροι απ' ό,τι στις αγροτικές περιοχές) και ανάλογα με την ηλικία (οι νέοι από 15 μέχρι 19 ετών έδειξαν μεγαλύτερη αδιαφορία για τις πολιτικές συγκεντρώσεις και την πολιτική δράση από εκείνους που ήταν από 20 έως 24 ετών). Πρβλ. Ο. Γαρδίκη κ.ά., *Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις*, Μέρος Β', εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987, Πίνακες 92-1 έως 92-2, σ. 369-370, και Πίνακες 95-1 έως 95-4α, σ. 380-395. Ο Σκ. Παπαϊωάννου διαπιστώνει επίσης τάσεις αδιαφορίας των νέων για πολιτικές δραστηριότητες, και θεωρεί ότι «η αποστασιοποίηση των νέων από τους καθιερωμένους πολιτικούς θεσμούς εκπροσώπησης δεν οφείλεται σε αποπολιτικοποίηση, αλλά σε απογοήτευση από την πολιτική ως μέσο εξασφάλισης της ύπαρξής τους και από τη λειτουργία των οργανώσεων» (Σκ. Παπαϊωάννου, «Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1987, τχ. 67, σ. 32).

στην πολιτική συμπεριφορά ανάμεσα στις διάφορες γενιές,²⁰ που βασίζονται σε διαφορετικά βιώματα και εμπειρίες, διαφορετική πολιτική κοινωνικοποίηση, και διαφορετικές ιδεολογικές αναπαραστάσεις για την πραγματικότητα.²¹

Οι νέοι από 18 έως 24 ετών έζησαν τη μεταπολίτευση ως μαθητές του δημοτικού ή της πρώτης τάξης του γυμνασίου. Μεγάλωσαν δηλαδή σε μια περίοδο κατά την οποία αρχίζει να σταθεροποιείται η πολιτική σκηνή και επιτρέπεται πλέον η ελεύθερη έκφραση των κομματικών πεποιθήσεων χωρίς κυρώσεις.

Κατά την περίοδο που διεξήχθησαν οι συνεντεύξεις είχε ήδη αρχίσει μια ιδεολογική στροφή προς το ατομοκεντρικό πρότυπο κοινωνικής ανόδου, που διοχετεύει τα ενδιαφέροντα και τις επιλογές των νέων έξω από τις παραδοσιακές κομματικές οργανώσεις ή κομματικές νεολαίες. Η αδυναμία των πολιτικών οργανώσεων να προσφέρουν εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα που απασχολούν τους νέους δημιουργεί κάποια απόσταση από την οργανωμένη πολιτική δράση και την πολιτική αντιπαράθεση, με αποτέλεσμα να εξασθενεί το ενδιαφέρον τους για την πολιτική με τον παραδοσιακό τρόπο έκφρασής της.²²

Η δήλωση ζωηρού ενδιαφέροντος για την πολιτική γενικά δεν μεταφράζεται κατ' ανάγκη και σε ενεργό συμμετοχή, όταν πρόκειται για επίλυση προβλημάτων που αφορούν το χωριό ή τη γειτονιά και τους ίδιους προσωπικά. Το 78,0% των γεωργών εναποθέτει την επίλυση των προβλημάτων αυτών είτε στην πρωτοβουλία των αρμόδιων φορέων είτε αναφέροντας το πρόβλημα στους αρμόδιους φορείς και οργανώσεις. Οι μη γεωργοί είναι ελαφρώς πιο δραστήριοι, αλλά κι απ' αυτούς το 70,0% περιμένει να αναλάβει κάποιος άλλος την επίλυση των προβλημάτων τους. Όταν κατηγορείται το κόμμα που υποστήριξαν στις εκλογές, τότε οι γεωργοί αντιδρούν πιο συναισθηματικά από τους υπολοίπους. Μια σταθερή διαφορά της τάξεως του 2,0% εμφανίζεται ανάμεσα στις απόψεις των γεωργών και των μη γεωργών σχετι-

20. Η ανάλυση της έκφρασης της πολιτικής συμπεριφοράς από διαφορετικές γενιές ξεφεύγει από τα πλαίσια του άρθρου αυτού. Περισσότερα σχετικά με την επίδραση ενός πολιτικού γεγονότος στις διάφορες γενιές και το ρόλο της έννοιας της πολιτικής γενιάς στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων πρβλ. R. Inglehart, «Generation Change in Europe» στο M. Doğan, R. Rose (επιμ.), *European Politics. A Reader*, Macmillan, Λονδίνο 1971, σ. 126-127, και M. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, ό.π., σ. 87-95.

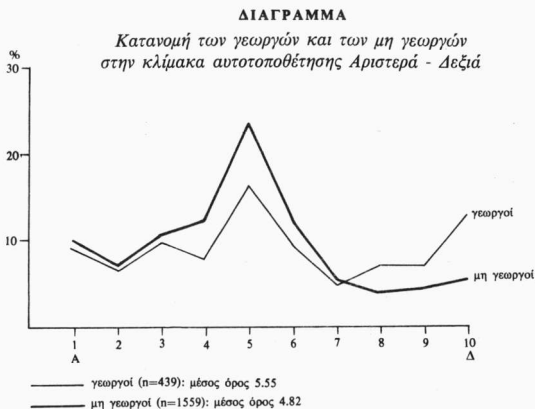
21. Πρβλ. K. Mannheim, «The Problem of Generations», *Essays on the Sociology of Knowledge*, Λονδίνο 1952, σ. 276-322.

22. Η οργάνωση σε ομάδες ομηλικών για την επίτευξη διαφόρων σκοπών (π.χ. οικολογία) ή για τη συνάντηση ατόμων με κοινά ενδιαφέροντα (π.χ. μηχανές, μουσική, κ.ά.) εξακολουθούν να προσελκύουν τους νέους και να προσφέρουν εναλλακτικές μορφές δραστηριοποίησης.

κά με τη θετική ή αρνητική ταύτιση με το κόμμα που ψήφισαν. Δηλαδή, αντιδρούν εντονότερα στην κριτική του κόμματός τους σαν να κατηγορούνται οι ίδιοι προσωπικά ή μένουν απαθείς και αδιάφοροι. Αυτή η συμπεριφορά ακραίων αντιδράσεων χαρακτηρίζει τους γεωργούς και σε άλλες απόψεις, στάσεις και αξιολογήσεις που αφορούν την πολιτική ζωή. Ίσως να λειτουργεί μια απλουστευμένη, διπολική λογική του καλού και του κακού, του σωστού και του λάθους, η οποία πιθανόν απορρέει τόσο από την ελλιπή ενημέρωση όσο και από το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο.

4.3. Αυτοτοποθέτηση των γεωργών στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά

Οι χαρακτηρισμοί Αριστερά - Κέντρο - Δεξιά,²³ με τους οποίους ονοματοθετούνται οι ιδεολογικοί χώροι όπου εντάσσονται οι πολιτικές παρατάξεις και τα πολιτικά κόμματα —μια πρακτική με βαθύτερες ιστορικές καταβολές²⁴— προέκυψαν από την εξέλιξη του κομματικού συστήματος στη χώρα μας και αποτελούν ενδιαφέρον στοιχείο προσδιορισμού του ιδεολογικού προσανατολισμού και της πολιτικής ταυτότητας των ερωτωμένων.

23. Για το πολιτικό περιεχόμενο και την εξέλιξη της χρήσης των πολιτικών όρων Αριστερά - Δεξιά και τα μεθοδολογικά προβλήματα που ανακύπτουν από τη χρησιμοποίηση της κλίμακας Αριστερά - Δεξιά σε εμπειρικές έρευνες, πρβλ. G. Th. Mavrogordatos, 1987, ό.π., σ. 333-342.

24. Πρβλ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, 1982, ό.π., σ. 119.

Η αυτοτοποθέτηση των ερωτωμένων στη δεκαβάθμια κλίμακα που ξεκινάει από το 1 για την Άκρα Αριστερά και καταλήγει στο 10 για την Άκρα Δεξιά, είναι ένας τρόπος εμπειρικής προσέγγισης της ιδεολογικής ένταξης των ατόμων, η οποία στην περίπτωση μας παρουσιάζει αποκαλυπτικές διαφοροποιήσεις.

Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα, οι γεωργοί δεν διαφοροποιούνται όσον αφορά το αριστερό άκρο της κλίμακας από τους υπόλοιπους ερωτωμένους (βαθμοί 1-3). Η πλειονότητα των μη γεωργών (52,3%) αυτοτοποθετείται μεταξύ των βαθμών 4-7 (δηλαδή Κεντροαριστερά, Κέντρο και «ελαφρά» Κεντροδεξιά), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των γεωργών είναι σαφώς χαμηλότερο (37,8%). Η σημαντική διαφορά εμφανίζεται στο δεξιό άκρο της κλίμακας (βαθμοί 8-10), όπου οι γεωργοί αυτοτοποθετήθηκαν σε εμφανώς μεγαλύτερο ποσοστό (27,2%) προς τα Δεξιά και άκρα Δεξιά απ' ό,τι οι υπόλοιποι ερωτώμενοι (12,8%). Επειδή οι έννοιες Δεξιά - Κέντρο - Αριστερά, παρ' όλη τη διαχρονική εννοιολογική καθαρότητα που διατήρησαν, μπορεί να έχουν διαφορετικό περιεχόμενο για τους γεωργούς, διερευνήθηκε το φαινόμενο της ακροδεξιάς ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης και με βάση άλλες απόψεις που αφορούν το δημοκρατικό πολίτευμα.

Το ποσοστό των γεωργών που θεωρεί ότι δεν έχει σημασία αν έχουμε δημοκρατικό πολίτευμα ή δικτατορία ανέρχεται σε 10,3%, ενώ για τους υπόλοιπους ερωτωμένους ήταν 5,9%. Παρ' όλα αυτά, στην ερώτηση αν είναι ικανοποιημένοι από τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, οι γεωργοί υποστήριξαν σε μεγαλύτερο βαθμό (38,5%) από τους μη γεωργούς (35,4%) ότι η δημοκρατία λειτουργεί καλά. Αντίθετα, ένα 10,9% των γεωργών πιστεύει ότι η δικτατορία έκανε βασικά καλό στην Ελλάδα, ενώ από τους μη γεωργούς μόνο 5,7% είχαν την ίδια γνώμη. Στην κλίμακα συμπάθειας²⁵ ο Παπαδόπουλος συγκέντρωσε το 29,0% της θετικής βαθμολογίας (6-10) από τους γεωργούς, σε αντίθεση προς τους μη γεωργούς για τους οποίους το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 11,0%. Λιγότερη συμπάθεια συγκεντρώνει ο τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο οποίος συγκέντρωσε το 26,0% των θετικών προτιμήσεων των γεωργών²⁶ έναντι του 14,6% των μη γεωργών.

Τα παραπάνω στοιχεία τεκμηριώνουν την άποψη ότι αφενός υπάρχουν σαφείς διαφορές μεταξύ των γεωργών και των μη γεωργών στην πολιτική συμπεριφορά, οι οποίες πολλές φορές εκφράζονται με απόψεις και αντιδρά-

25. Για την κατασκευή της κλίμακας συμπάθειας για ορισμένους πολιτικούς ηγέτες πρβλ. και υποσημείωση 15 σ' αυτό το άρθρο. Για τη συνολική κατανομή της κλίμακας συμπάθειας ορισμένων πολιτικών προσώπων, πρβλ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος κ.ά., 1988, ό.π., παράρτημα, Πίνακας 12, σ. 144-147.

26. Υπενθυμίζω ότι κατά το δημοψήφισμα του 1974, οι υποστηρικτές της μοναρχίας ήταν στις αγροτικές περιοχές το 36,5% του πληθυσμού και στο σύνολο της χώρας το 30,8%.

σεις που τείνουν σε ακραίες επιλογές, και αφετέρου οι γεωργοί εμφανίζονται πολύ πιο συντηρητικοί με έντονες ακροδεξιές απόψεις απ' ό,τι οι υπόλοιποι ερωτώμενοι.

Μολονότι η πολιτική συμπεριφορά των γεωργών σε αντιδιαστολή με τους υπόλοιπους ερωτωμένους αφήνει να διαφανούν οι προαναφερθείσες διαφοροποιήσεις, τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων από το 1974 και ύστερα, κατανεμημένα σε αστικά κέντρα και αγροτικές περιοχές, εμφανίζουν μια διαφορετική τάση, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία (%) κατανομή των εκλογικών αποτελεσμάτων (1974-1985)
κατά αγροτικές* και αστικές περιοχές

Πολιτικά κόμματα	Αποτελέσματα εκλογών					
	1974			1977		
	Αστικές α	Αγροτικές β	Διαφορά (β-α)	Αστικές α	Αγροτικές β	Διαφορά (β-α)
Άκρα Δεξιά	1,0	1,1	+ 0,1	5,5	7,8	+ 2,3
Νέα Δημοκρατία	50,1	57,5	+ 7,4	40,5	44,7	+ 4,2
Κέντρο**	21,6	20,8	- 0,8	10,3	13,1	+ 2,8
ΠΑΣΟΚ	12,9	14,1	+ 1,2	24,7	25,8	+ 1,1
ΚΚΕ εσ.				4,7	1,3	- 3,4
ΚΚΕ	14,7	5,9	- 8,8	13,2	6,6	- 6,6

Πολιτικά κόμματα	Αποτελέσματα εκλογών					
	1981			1985		
	Αστικές α	Αγροτικές β	Διαφορά (β-α)	Αστικές α	Αγροτικές β	Διαφορά (β-α)
Άκρα Δεξιά	1,5	1,8	+ 0,3	0,5	0,6	+ 0,1
Νέα Δημοκρατία	30,9	39,5	+ 8,6	38,7	42,7	+ 4,0
Κέντρο**	1,8	1,3	- 0,5	0,3	0,1	- 0,2
ΠΑΣΟΚ	48,2	48,0	- 0,2	44,9	45,9	+ 1,4
ΚΚΕ εσ.	2,2	0,7	- 1,5	2,9	1,1	- 1,8
ΚΚΕ	14,6	8,3	- 6,3	12,2	8,3	- 3,9

* Οικισμοί μέχρι 9.999 κατοίκους.

** Περιλαμβάνονται τα διάφορα κεντρώα κόμματα ή συνασπισμοί (π.χ. ΕΚ-ΝΔ, ΕΔΗΚ, ΚΟΔΗΣΟ, Χ.Δ., Κ.Φ.).

Πηγή: Nicolacopoulos I., *La géographie des forces politiques en Grèce depuis 1974* (πολυγρ.), ανακοίνωση στο ECPR, Βαρκελώνη 25-30 Μαρτίου 1985.

Όσον αφορά την Άκρα Δεξιά, η σύγκριση των αποτελεσμάτων μεταξύ αστικών κέντρων και αγροτικών περιοχών δείχνει μια ελαφρά υπεροχή των αγροτικών περιοχών, με εξαίρεση το 1977 όπου η διαφορά υπήρξε εντονότερη. Η Νέα Δημοκρατία παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μεταξύ αστικών κέντρων και αγροτικών περιοχών, που το 1981 φτάνουν το μεγαλύτερο ποσοστό (8,6%), ενώ τό 1985 μειώνονται στο χαμηλότερο μεταδιδακτορικά ποσοστό (4,0%). Το ΠΑΣΟΚ δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μεταξύ των ψηφοφόρων του στα αστικά κέντρα και στις αγροτικές περιοχές, και μάλιστα διαχρονικά. Τέλος, το ΚΚΕ έχει σταθερά περισσότερους ψηφοφόρους στα αστικά κέντρα απ' ό,τι στις αγροτικές περιοχές. Η διαφορά όμως μειώνεται σταδιακά.

Συνολικά διαφαίνεται μια τάση να απαλειφθούν οι παραδοσιακές διαφορές της εκλογικής δύναμης των διαφόρων κομμάτων που προέρχονται από το διαχωρισμό σε αστικές και αγροτικές περιοχές. Το συμπέρασμα αυτό αποκτά περισσότερο ενδιαφέρον αν συνδυαστεί με τις διαφορές που εντοπίστηκαν προηγουμένως στην πολιτική συμπεριφορά μεταξύ των γεωργών και των μη γεωργών. Η φαινομενική αναντιστοιχία μεταξύ της τάσης ομοιογενοποίησης της ψήφου και της διαφοροποιημένης πολιτικής συμπεριφοράς εξηγείται, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι στις εκλογές οι επιλογές ανάμεσα στα κόμματα είναι περιορισμένες, και οδηγούν μοιραία —ιδιαίτερα με τη μείωση του αριθμού των κομμάτων— σε σύγκλιση. Στη διαμόρφωση όμως της πολιτικής συμπεριφοράς και κουλτούρας, αφενός παρεμβαίνουν πολλοί και διαφορετικοί παράγοντες και αφετέρου υπάρχει μεγαλύτερη ευχέρεια έκφρασης των διαφόρων απόψεων και στάσεων του εκλογικού σώματος, που σκιαγραφούν την πολυμορφία των ιδεολογικοπολιτικών πεποιθήσεων πάνω στην οποία στηρίζονται τα κόμματα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Campbell J.K., 1964, *Honour, Family and Patronage - A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- Comninou M., 1984, *Clientelistic Politics in two Greek Districts: Aetolia-Acarnania and Kavala 1946-1967*, PhD London School of Economics, Λονδίνο.
- Γαρδίκη Ο. κ.ά., 1987, *Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις*, Μέρος Β', εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Damianakos S., 1969, *Comportement politique et relations de patronage dans un village grec (DEA)*, EPRASS-EPHE VIe Section, Παρίσι.
- , 1981, «Les fiefs electoraux en Epire. Une analyse quantitative des elections dans le departement de Jannina entre 1956 et 1964», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος,

- Αθήνα, σ. 42-92 (ελληνική μετάφραση στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, επιμ. Στ. Δαμιανάκος, εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 111-196).
- Δαμιανάκος Στ., Ψυχγιός Δ., Νικολακόπουλος Η., 1978, «Βεργίνα: γεωργικός εκσυγχρονισμός και κοινωνικός μετασχηματισμός σ' ένα χωριό της Κεντρικής Μακεδονίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 33-34, σ. 432-478.
- Έμκε-Πουλοπούλου Η., 1986, *Προβλήματα μετανάστευσης - παλιννόστησης*, εκδόσεις ΙΜΕΟ, Αθήνα.
- Fauvet J., 1958, «Le monde paysan et la politique» στο J. Fauvet και H. Mendras (επιμ.), *Les paysans et la politique dans la France contemporaine*, Armand Colin, Παρίσι, σ. 1-22.
- Friedl E., 1962, *Vassilika. A Village in Modern Greece*, Νέα Υόρκη.
- Hervieu B., Vial A., 1972, «L'église catholique et les paysans» στο Y. Tavernier, M. Gervais, C. Servolin, *L'univers politique des paysans dans la France contemporaine*, Παρίσι, σ. 291-315.
- Inglehart R., 1971, «Generation Change in Europe» στο M. Dogan, R. Rose (επιμ.), *European Politics. A Reader*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 120-129.
- Jollivet M., 1974, «Sociétés rurales et capitalisme», *Sociétés paysannes ou lutte de classe au village?*, (διευθ. M. Jollivet), Armand Colin, Παρίσι, σ. 230-266.
- Κοβάνη Ε., 1986, *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Labbens J., 1958, «L'église catholique et l'expression politique du monde rural» στο J. Fauvet, H. Mendras, *Les paysans et la politique*, Armand Colin, Παρίσι σ. 327-346.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 1984, «Κοινωνικές έρευνες στον αγροτικό χώρο», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 23, σ. 61-67.
- Legg K., 1969, *Politics in Modern Greece*, Stanford Univ. Press, Stanford.
- Mannheim K., 1952, «The Problem of Generations», *Essays on the Sociology of Knowledge*, Λονδίνο, σ. 276-322.
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., 1982, «Αριστερά, Δεξιά και Κέντρο στο χώρο του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 2, σ. 115-134.
- Μαυρογορδάτος G. Th., 1987, «Downs Revisited: Spatial Models of Party Competition and Left - Right Measurements», *International Political Science Review*, τ. 8, αρ. 4, σ. 333-342.
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., κ.ά., 1988, «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, καλοκαίρι 1988 (69Α), σ. 5-23.
- Μουζέλης Ν., 1980, *Ελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1986, *Έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση στην αρχή της εφηβείας*, εκδόσεις Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- , 1987, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- Ραπαϊοάννου Α., 1980, «Der Agrarsektor Griechenlands und die Problematik seiner Integration in die Europäische Gemeinschaft», *Agrarwirtschaft*, Sonderheft 85, Ανοβέρο.
- Ραπαϊοάννου Σκ., 1987, «Η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση των νέων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 66 και 67.
- Petroopoulos J.A., 1968, *Politics and State in the Kingdom of Greece*, Princeton Univ. Press, Princeton.
- Ρέππας Π., 1977, *Προσδιοριστικοί παράγοντες της μετακίνησης του πληθυσμού της υπαίθρου (1961-1971)*, εκδόσεις ΑΤΕ, Αθήνα.
- Σιάμπος Γ., 1985, *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα, εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις*, Αθήνα.
- Sutter J., 1987 «Les agriculteurs et la religion», *Colloque, Les agriculteurs et la politique depuis 1970*, Παρίσι, 30 Νοεμβρίου-2 Δεκεμβρίου 1987, σ. 1-27 (πολυγρ.).
- Τσουκαλάς Κ., 1981, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

- Vermeulen H., 1981, «Conflict and Peasant Protest in the History of a Macedonian Village (1900-1936)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, Αθήνα σ. 93-103.
- Zacopoulou E., 1986, *Les relations de clientele en milieu rural et an milieu urbain. Localité et relations de clientele en Grèce: le cas d'un village naxiote (Apiranthos) et de ses immigrants à Athènes*, These 3ème cycle, Paris X Nanterre, Παρίσι.